

Dr. Tərlan Seyfullayev
İlahiyyat üzrə
fəlsəfə doktoru)

On iki İmamdan hədislər nəql etmiş bəzi ravilər tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaşayıblar. Azərbaycanda əsasən İmam Sadiq (ə), İmam Kazım (ə), İmam Rza (ə), İmam Cavad (ə), İmam Hadi (ə), İmam Həsən Əskərinin (ə) raviləri və şagirdləri yaşamış və bu şəxsiyyətlərin elmini və hədislərini Qafqaz coğrafiyasında yaymışlar. Onların bu fəaliyyəti On ikinci İmamın (ə) kiçik və böyük qeyb dövrünə qədər davam etmişdir. Kiçik qeyb dövründə bu diyarda Əhməd ibn Məhəmməd ibn Xəlil Bərqi və Şeyx Kuleyninin ustadları, böyük qeybat dövründə isə şeyx Səduq, şeyx Tusi və şeyx Müfidin ustad və şagirdləri yaşamışlar.

Tarixi məlumatlara əsasən, İslamın İrəvan bölgəsinə daxil olması Rəşidin xəlifələrinin hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir. Xəlifələr bu bölgədə öz valilərini təyin edir, həmin dövrdə bəzi ərəb qəbilələri buraya köçürülür və məskunlaşdırılırdı. Buna görə də bölgələrdə insanlar İslam dinini qəbul edir, dini elmləri və məlumatları öyrənmək üçün dini mərkəzlərin olduğu şəhərlərə gedirdilər. İrəvan bölgəsindən də bir çox insan İslam dininin məarifini mənimsəmək üçün elm şəhərlərinə hicrət edirdilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan bölgəsindən olan bəzi ravilərin əsl-nəşəbi ərəb olmuşdur.

İrəvan şəhəri tarixi Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri olmuşdur. Tarixi məlumatlara görə, bu torpaqda Azərbaycan xalqı həmişə yaşayıb. Bu iddianın sübutu sözügedən diyarda mövcud olan ibadət yerləri, məscidlər və buralı görkəmli alimlərdir.

Hər hansı xalqın müəyyən ərazidə yaşadığını təsdiqləyən əlamətlərdən biri onlara məxsus dini ibadət yerlərinin mövcud olmasıdır. Keçmiş İrəvan xanlığı ərazisində islam dini VII əsrdən etibarən yayıldığı üçün həmin ərazidə onlarla məscid və ibadət yerləri mövcud olmuşdur. Qədim İrəvan şəhərində onlarla məscid mövcud olsa da, onların bəziləri müharibələr, bir qismi məqsədyönlü dağıntılar, bəziləri isə zəlzələlər nəticəsində dağılıb yer üzündən silinmişdir. İrəvan şəhərində mövcud olmuş məscidlər haqqında kifayət qədər məlumat mövcuddur. Şah İsmayılın əmri ilə 1510-cu ildə onun sərkərdəsi Rəvanqulu xan İrəvan qalasını tikdirərək orada məscid də inşa etdirmişdi. Şah İsmayıl məscidi adlandırılan həmin məscid sonradan zəlzələ nəticəsində dağılmışdır. 1583-cü ildə Osmanlı sərkərdəsi Fərhad Paşanın komandanlığında Osmanlı ordusu İrəvanı ələ keçirdikdən sonra qala divarlarını inşa etdirməklə yanaşı, yeni məscid də tikdirmişdi. (Mustafayev 2020: 226).

İrəvan

İrəvan, qədim Azərbaycan şəhəri, Azərbaycan Milli Şurasının 1918 il 29 may tarixli qərarı ilə “bir siyasi mərkəz” olaraq ermənilərə güzəşt edilmiş və o dövrdə Cənubi Qafqazda yaradılmış ilk erməni dövlətinin - Ermənistan Respublikasının paytaxtına çevrilmişdi. Eramızdan əvvəl 782 ildə tikilmiş Erebuni qalası yaxınlığında bina olunmuşdu. O zaman ermənilər hələ Cənubi Qafqaza doğru yayılmamışdılar və onların burada heç bir dövlət qurumları da yox idi. İrəvan adı ilk dəfə 607 ildə çəkilmişdir. Şəhər Rəvan, Erivan, Yerevan və s. adlarla da tanınmışdır.

İrəvanın Azərbaycan ərazilərindən ayrılması

qoyuldu və bu iclasda 28 nəfər var idi ki onlardan yalnız 17-si səsvermədə iştirak etdi. 17 nəfərdən biri məsələnin əleyhinə, 16 nəfər isə İrəvanın Ermənistanla verilməsinə səs verdi. Qalan on bir nəfər isə bitərəf qalıb, səsvermədə iştirak etmədilər. Bu səsvermədən sonra Fəthəli Xan Xoyski nəticə barədə Azərbaycan Respublikasının Baş Naziri Məhəmməd Həsən Hacınskiyə belə məlumat verdi: “Biz Ermənistanla bütün mübahisələrə son qoyduq. Biz onların xahişini qəbul edib onlarla müharibəyə son qoyduq. İrəvan barəsində Ermənistanla güzəştə getdik”. (Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti Ensiklopediyası, c.2, s.56.)

İrəvan bölgəsinin mühəddisləri

1. Əbulheysəm Xəlil ibn Abdullah

İrəvanın hədis raviləri

1918-ci ildə Qafqaz Parlamentində ləğv edildikdən sonra Tiflisdəki Erməni Milli Şurası Ermənistan hökumətinin qurulduğunu elan etdi. 1918-ci il mayın 29-da Azərbaycan hökuməti qurulduqdan bir gün sonra Tiflisdə Azərbaycan Milli Məclisi keçirildi. Rusiya hökuməti Azərbaycan Respublikasını müharibə ilə hədələyərək İrəvanı Ermənistanla təslim etməyə məcbur etdi. Formalaşmasından bir gün keçmiş bir ölkə üçün mübarizə aparmışın çoxlu problemləri var idi və ola bilsin ki, onun dağılmasına səbəb ola bilərdi.

Azərbaycan Nazirlər Şurasının sədri Fətəli Xan Xoyski Şura üzvlərinə Azərbaycan və Ermənistan sərhədlərinin demarkasiyası barədə məlumat verib. (Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti Ensiklopediyası, c.2, s.56.) O bildirib ki, Ermənistan hökumətinin formalaşması üçün paytaxtın olması zəruridir. Aleksandropor şəhəri Türkiyə ərazilərinə əlavə edildikdən sonra İrəvan şəhərinin paytaxt olmaq potensialı var. Ona görə də biz İrəvan məsələsində Ermənistanla güzəştə getməliyik. Azərbaycan Şurasının Xəlil Bəy Xasməmmədov, Məhəmməd Yusif Cəfərov, Əkbər Ağə, Şeyxəl İslamov, Məhəmməd Məhərrəmov kimi üzvləri buna etiraz edərək İrəvanın Ermənistanla verilməsini tarixin böyük bədbəxtliyi adlandırdılar. Beləliklə, bu etirazlara baxmayaraq məsələ səsə

qeyd edilmişlər?

Bu ravilərin rical alimləri tərəfdən tanınmamasının və tanımadıqlarına görə onları zəif adlandırlarının səbəbi bu şəxslərin dini elmlərin mərkəzləri olan Kufə, Qum və Bağdad şəhərlərindən çox uzaqda yəni, Azərbaycanda və Qafqazda yaşaması və rical alimlərinin onlar haqqında kifayət qədər araşdırma aparmaq imkanlarının olmamasıdır. Məsələn olaraq şeyx Tusinin “Rical” əsərindəki sözünü qeyd edirik: “Ravilərin hamısının adlarını toplaya biləcəyimə söz verə bilmirəm. Çünki ravilərin sayı çoxdur, onlar dünyanın müxtəlif ölkələrində və müxtəlif şəhərlərdə yaşamışlar.” (Tusi, 1415: s 17)

səm Xəlil ibn Abdullah, İmam Sadiqin (ə) səhabələrindən sayılır, ancaq onun müvəssəq və zəif olması haqqında məlumat yoxdur. Bəzi alimlər Əbulheysəmi məchul sayırlar. (Mamaqani, 1392: c 1, s 48)

Nəql etdiyi hədis

Şeyx Hürri Amuli İsbət əl-Hudada kitabında aşağıdakı hədisi qeyd edir:

Əl-Həsən ibn Əbdü əs-Səməddən, əl-Həsən ibn Əlidən, ibn Əbi Umeyrdən, Xəliddən, Hişam ibn Salimdən o da, Əbi Abdullahdan nəql edərək dedi: Allahın şərqdə Cabulqa adlı bir şəhəri var, onun on iki min qızıl qapısı var, hər qapının arasında sahibinə bir fərsəx məsafə var, hər qapıda bir qala var ki, on iki min döyüşçü var, atlarını hazırlayır, qı-

linc və silahlarını itiləyir və bizim Qaimimizin (Məqsəd On ikinci İmamdır, mənası da qiyam edən deməkdir) qiyamını gözləyirlər və Allahın qərbdə də bir şəhəri var ona Cabursa deyirlər, sonra onların Cabulqa kimi olduğunu xatırladıb dedi: Onlar da bizim Qaimimizi gözləyirlər. (Amuli, 1425: c.5, s 143.) Qədim coğrafiyada iki alleqorik şəhərin adı olan Cəbulqa və Cəbulsə (yaxud Cəbulq və Cəburs/ Cabursa/ Cəbuls/ Cəbulsə) dünyanın şərq və qərb sərhədlərində müvafiq olaraq yer alır. İslam mənbələrində bu iki şəhər haqqında rəvayətlər vardır. Bəzi sufilər və mistiklər bu iki şəhəri nüsxə götürmüşlər, lakin Əl-lamə Məclisi burada qərribə və zəif material olduğunu etiraf edərək, bu barədə ilahiyyatçı və filosofların fikirlərini ətraflı nəzərdən keçirmiş və onların təfsirlərini bəyənmemiş və əsaslandırmışdır. Bu təxminlərə əsaslanırsınız. (Bax: İslam Dünyası Ensiklopediyası, İslam Ensiklopediyası Fondu, “Cəbəlqə” məqaləsindən götürülmüşdür, 4297).

2.Səmmən

İrəvan məntəqəsində yaşamış ravilərdən biri Səmməndir. Səmmən yağ satmaqla məşğul olmuşdur. O, bir müddət Mədinə şəhərində İmam Sadiqin (ə) elmindən bəhrələnməmişdir. (Xoyi, 1390: c 9, s 319). O, sonra Bağdadda səfər edib. Bağdadda İslam dünyasının böyük ravilərindən olan Məhəmməd ibn Əbi-Umeyr ondan hədis təlim almış və əxz etmişdir. Rical alimləri tərəfdən müvəssəq hesab edilən Əli ibn İbrahim Qumi və atası İbrahim ibn Haşim Səmməndən hədis nəql etmişlər. Səmmən əsasən İraq və Azərbaycan arasında ticarətlə məşğul olmuşdur.

Ustadı:

İmam Sadiq (ə).

Şagirdi:

Məhəmməd ibn Əbi-Umeyr. Rical elmindəki etibarlılığı və məqbulluğu

Rical mənbələrində onun haqqında söz açılır. Ondan yalnız Məhəmməd ibn Yəqub Kuleyni bir hədis nəql etmişdir və Seyid Xoinin görüşünə əsasən O, İbrahim ibn Haşim və Məhəmməd ibn Əbi-Umeyrin sənədlər silsiləsində yer aldığı üçün diqqətə layiqdir...

(ardı gələn sayımızda)